

Bogdan Lešnik

SOVRAŽNI GOVOR V PSIHOANALITIČNI PERSPEKTIVI

Sovražni govor je najprej in predvsem orožje množičnega uničenja. Je kot uvertura v genociden projekt, ki je lahko potem pripeljan do finala ali pa ne. Sovražnemu govoru ni mogoče razumno ugovarjati in včasih prevzame množice. Od kod črpa to moč? Kako pridobi ljudi, da sprejmejo njegove premise in se potem generacije znanstvenikov, politikov in birokratov posvetijo njihovemu uresničevanju, podkrepljevanju, »izboljšavam«? To je presenetljivo, saj sovražnega govora ne punktuirajo argumenti, temveč eksklamacije. Sklepati moramo, da vnaša nekaj, kar deluje povsem drugače kakor običajna argumentacija, čeprav deluje »v govoru«.

V nadaljevanju si bomo ogledali, kako na ta vprašanja odgovarja teorija libidinalne ekonomije, ki jo je razvil Freud. Pri tem se bomo omejili na zelo specifično »gonsko teorijo«, malce neugledno starejšo sorodnico bolj dostojanstvenih teorij o konstrukciji identitet, ki izhajajo iz koncepta »drugega« (npr. Sémelin 2009). Perspektivno gledano, bomo stopili korak nazaj, a le zato, ker mislimo, da naprednejšim teorijam brez te osvetlitve umanjka nekaj temeljnega. Zato bo naša teorija (in terminologija, za katero cf. Lešnik 2009) videti bolj odmaknjena od socialnega dela kakor običajne sociološke izpeljave. Vnaprej bi se radi opravičili tudi zaradi fragmentarnosti, saj ne moremo adekvatno predstaviti celotne podlage svojih izvajanj; ponekod mogoče ne bomo presegli ravni teoretskih namigov. Vseskozi pa nas vodi vprašanje, ki je v samem jedru socialnega dela: kaj napraviti.

Vsak sovražni govor ima poleg ciljev, ki jih moramo opisati kot destruktivne, tudi

libidinalne cilje, ki jih izdaja žar, s katerim je govorjen. Ti cilji so v temelju perverzije; prepletenost destruktivnih in seksualnih vzgibov poznamo kot sadizem. Spomnimo se napada na poslanki v državnem zboru, ki si ga je privoščil njen kolega poslanec leta 2005 (cf. Antić 2006) in pri tem vidno užival. S tem je torej doživel nekakšno zadovoljitev. Zlahka opazimo tudi udeležbo otroških seksualnih teorij. Ko je rekel, da bi ju bilo treba preiskati, da bi videli, ali sta »sploh ženski«, je izrazil skrb za svoj lastni status, lahko rečemo kar dvom o sebi. Če onidve nista ženski, kaj je potem on?

Zgled dobro pokaže dinamiko sovražnega govora. Prinese zadovoljitev, ki je sicer nadomestna (ne vključuje seksualnih aktivnosti), še vedno pa je sadistična. Ni redko v slovenskem političnem prostoru, da je političarka javno ocenjevana »kot ženska«, na seksualiziran, ponižujoč in nasilen način. Govorec doživi zadovoljitev, analogno posilstvu, žrtev pa poškodbe, ki jo lahko tudi uničijo. Pred silo se umakne, prevlada sram, medtem ko govorec pridobi podporo ljudi, ki v prizoru najdejo kakšno zadovoljitev zase (tako je bilo tudi v državnem zboru).

Čeprav sovražni govor nima vedno političnega konteksta, je vedno politično delo v tem smislu, da se nanaša na razmerja moči ali oblasti – tako po vsebini, ko udriha po kakšnem objektu, kakor s tem, da ustvarja politično skupino, ki v njem po poti identifikacije »najde kakšno zadovoljitev zase«. Moč ali oblast je tu dosežek že sama po sebi, ker prinese sadistično zadovoljitev. Ni pa sovražni govor politično delo po nekem drugem kriteriju: posega namreč

po takojšnji zadovoljitvi. Politika na sploh je temeljni zgled prevlade tega, čemur je Freud rekel načelo realnosti (odrekanje takojšnji zadovoljitvi z obljubo večje poznejše zadovoljitve), sovražni govor pa je docela v oblasti načela ugodja: subjekt doživi zadovoljitev (»se izprazni«) prav v njegovem izrekanju.

Zgled, s katerim smo začeli to razpravo, bi uvrstili v razred seksističnega govora, ki izhaja iz predpostavke o absolutni in ireduktibilni razliki med spoloma in na to predpostavko obesi svoje fantazije. V seksističnem govoru je spol subjekta definiran izključno na podlagi vprašanja, ali ima penis, v skladu z otroško seksualno teorijo, da je ženska kastriran moški. Z zahtevo po »preiskavi« naš subjekt tako rekoč trdi, da sta ženski nedopustno prestopili spolno mejo (kakor da nista ženski, tj., kastrirani) in da je on sam še vedno moški (tj. nekastriran). To je zanj, kakor smo rekli že uvodoma, v enaki meri kakor vprašanje o »ženski« tudi vprašanje o sebi. Nemudoma pa moramo dodati, da se subjektov »dvom o sebi« tu ne manifestira – kakor po navadi – v obliki tesnobe negotovosti. Prav narobe, tak subjekt je manično vznesen in grandiozno samovšečen, s čimer zanika svojo negotovost in se zavaruje pred občutenjem tesnobe. Tako odvrta kastracijski strah, ki je močan antiafrodiziak, najmočnejši, kar jih poznamo. Na kratko rečeno, tak moški beži pred grožnjo, da se bo znašel na moškega nevrednem podrejenem položaju. Da ni impotenten, mu omogoči samo prevlada nad objektom – simbolični položaj »zgoraj« (cf. Freud 2006 b).

Toda v tem opisu procesa nekaj manjka, da bi lahko pojasnili učinek, s katerim imamo opraviti pri sovražnem govoru. Boj, v katerega se tukaj podaja subjekt, ni navaden upor zoper dominacijo. To je pokazal Freud (2005) v svoji kritiki Adlerjevega koncepta »moškega protesta«, ki bi ga sicer lahko skoraj do črke uporabili za pojasnitev seksističnega govora: subjekt zavrača pasivno, »žensko« držo, ki je po njegovi predstavi manjvredna, in jo nadkompenzira z dominantno, poudarjeno aktivno, »moško« držo. Če bi šlo zgolj za to, bi bila rekonstrukcija takega subjekta precej

lažja naloga, ki bi jo opravila že sprememba vrednostnega sistema. Vendar zgodovinska izkušnja pokaže, da ne gre tako. Stvari se zapletejo, ker podrejena, pasivna, »manjvredna« »ženska« drža *vzburja* svoj subjekt. Grozi mu njegovo lastno (zavrženo, nesprejemljivo) pasivno uživanje; grožnja je notranja, ne zunanja. Šele to daje pravi razlog njegovi sovražni drži.

Motili bi se, če bi te opombe vzeli kot spekulativno teorijo, ki poskuša pojasniti sovražni govor s psihološkimi procesi. Teorija že, toda taka, ki izhaja iz kliničnih opažanj (seveda ne samo avtorjevih). Poimenovanja in predstavitve so žal kdaj tudi ohlapni in približni, to pa zaradi težavne konceptualizacije teh opažanj, ki vsebujejo analogije in tudi stičišča tako s somatskim kakor z družbenim poljem. Drugič, tu se ne ukvarjamo s psihološkimi procesi (kognitivnimi, afektivnimi ipd.), temveč s procesi, ki proizvajajo subjekte kot mesta v strukturi, ki jim je v temelju zunanja. Tudi gon, tako Freud (1987 b), poznamo le po njegovih zastopnikih – predstavah, ki nas preganjajo. Gre torej, z Lacanovim najnatančnejšim izrazom rečeno, za označevalne procese. Želja se orientira po »znakih«, pomenskih tvorbah, in je tudi sestavljena iz njih (Freud 2001 a). To se v perspektivi gona ne spremeni: »gonski vzgib« ni nič drugega kot fantazija, ki uprizori doživetje zadovoljitve, h kateremu napoti (ga »obljubi«) priložnostni objekt. Izraz »gon« zgolj poudari avtonomijo te fantazije, še več, njeno oblast nad subjektom (»nekaj ga žene«).

Ali moramo pripisati uničevalni vzgib posebnemu gonu (gonu smrti), kakor postulira Freud (1987 c) v svoji drugi gonski teoriji? Vprašanje je v našem kontekstu videti bolj akademsko. Uničevalni vzgib je tukaj *reakcija* na prepovedani seksualni vzgib; prav slednji ga zahteva in priključuje. V konfliktu ima torej obrambno funkcijo, sovražni govor pa status simptoma. Vendar sam ta simptom ni nič drugega kakor oblika zadovoljitve, iz klinike pa vemo, da je najtežje razrešiti simptomatsko tvorbo, ki zadovolji seksualni vzgib.

Poleg seksističnega sta najopaznejša rasiistični in homofobični govor. Te tri vrste sovražnega govora se razlikujejo po objektu

sovrážnosti, ne pa po svojem cilju. To je povsem v skladu s Freudovim opažanjem, da je objekt gona »kontingenten«, pač nekaj, kar pride subjektu na pot in ga vzburi. Pomemben je cilj, ki ga ima gon z objektom in ki ga psihoanaliza definira kot aktivnost, ki pripelje k zadovoljitvi (Freud 1995). Cilj sovražnega govora je vedno isti: ponižati in uničiti. Seksualni sadizem je opazen takrat, kadar cilj vključuje ponižanje; prav težnja k poniževanju izdaja seksualni motiv. Kadar umanjka, kadar imamo opraviti z golo uničevalno težnjo, pa njeno uresničevanje še vedno vsebuje sledove libidinalne, namreč narcistične zadovoljitve (otroške fantazije o vsemogočnosti) (cf. Freud 2001 b). Za Freuda je vzgib k izkazovanju moči (ali oblasti) nad objektom (kakor otrok, ki puli žuželki noge) primarni sadizem; sprva ga je imenoval »obvladovalni gon« (*Bemächtigungstrieb*, Freud 1995), pozneje pa ga je pripojil narcizmu.

Težnjo k poniževanju objekta pri moškem je Freud (2006 a) povezal z njenim nasprotjem, idealizacijo. V določenih okoliščinah (ki jih zaznamuje nasprotje med nežnostjo in nasiljem) se »ženska« v subjektovih predstavah razcepi na objekt čaščenja (mater) in vulgarni seksualni objekt, ki mora imeti poudarjeno nizek družbeni status, da se razlikuje od prvega. Freud je s tem implicitno že vpeljal razcep objekta, koncept, ki ga je pozneje razvila Melanie Klein (v sicer bolj manihejskem pomenu »dobrega« in »slabega« objekta). Tako se oblikujejo moralne vrednosti (»vrednote«), ki se jih oprijema zadovoljitev gona: subjekt lahko odslej seksualno uživa s prostitutkami (ali ekvivalenti), z drugimi pa ne.

Vendar iz te dispozicije ne moremo neposredno izpeljati sadizma, ki poganja sovražni govor. »Nizek družbeni status« je najprej kazen za *subjekt*, ki se predaja aktivnostim, deležnim vsaj moralnih, če že ne kazenskih sankcij; nanj samega leti ponižanje zaradi statusa izbrane objekta. Če doživetje ponižanja zadovolji seksualne vzgibe, je izid mazohizem. Proces lahko okvirno razčlenimo takole: (1) pasivni seksualni vzgib zaradi prepovedi postane jedro konflikta, (2) v obrambni formaciji dobi prevlado kaznovalni nadjaz, (3) subjekt lahko uživa

le tako, da integrira prepoved, in to napravi tako, da (4) doživi zadovoljitev ob kazni (mazohizem). Tako hkrati ustreže občutkom krivde in jih celo vpreže v uživanje. S premestitvijo (projekcijo) pa se lahko proces nadaljuje: (5) subjekt prepíše krivdo za svoj vzgib na objekt, ki sproža vzbujajoče predstave, in (6) doseže zadovoljitev s kaznovanjem objekta (sekundarni, seksualni sadizem). Pot k seksualnemu sadizmu, kakor pogosto in v različnih kontekstih poudari Freud, pelje čez mazohizem, v izbranem objektu pa odkrijemo identifikacijo, zaradi katere subjekt doseže tako rekoč trojno zadovoljitev: ko izvrši kazen nad objektom, s tem simbolično kaznuje samega sebe, hkrati pa se kazni dejansko izogne. Izbira objekta je v takih primerih narcističnega tipa (cf. Freud 1987 č), saj objekt zastopa nekaj, kar v izhodišču pripada subjektu; kolikor bolj se ta trudi zabrisati sledove identifikacije, toliko agresivnejši je njegov nastop. Izvirni cilj, pasivno zadovoljitev, zamenja aktivna (sadistična) zadovoljitev, ki si vzame za objekt nekaj, kar upodablja (in tako zastopa) subjektovo pasivno uživanje. Ta podoba je lahko povsem fragmentarna, oblikovana zgolj na podlagi otroških seksualnih teorij, lahko pa s pomočjo pozneje pridobljene vednosti postane tudi bolj koherentna. Sovražni govor se razvije, če se preobrat iz pasivnosti v aktivnost zgodi v *govoru*; v seksualnem življenju njegovega subjekta pa zadovoljitev navadno ostane pasivna, tj. mazohistična.¹

Poniževanje objekta je nezgrešljiv cilj rasiističnega govora in pokaže, da imamo pri rasizmu opraviti z iste vrste seksualno zadovoljitvijo. Rasizem seksualizira raso (ena odmevnejših razprav na to temo je Gilmanova iz l. 1993); objekt, s katerim je doživeta sadistična zadovoljitev, je tu formuliran v idiomu za raso. Seksiistični govor praviloma vsebuje rasiistične postavke (zlasti o »ženski naravi«) in narobe,

¹ Za pravilno branje teh vrstic moramo dodati, da ne mislimo, da so procesi, o katerih pišemo, neizogibni in invariantni. V psihoanalitični perspektivi gre za nekaj drugega – za strukturno določene procese ali, natančneje, za strukturna izhodišča procesov, ki so le do neke mere predvidljivi. Ni naloga psihoanalize, da napoveduje te procese, temveč to, da jim sledi.

grožnja, ki jo rasistu predstavlja »druga rasa«, je vedno v določeni točki seksualna grožnja.

Če dodamo temu paru še homofobični govor, je slika konflikta izpopolnjena. Tudi homofobični govor žene nekaj, kar je tesno povezano s seksizmom in dopolni fantazijsko enačbo uživanja: žensko = pasivno = homoseksualno (pri moškem)². »Pasivni seksualni vzgib« iz točke 1 zdaj dobi ime. Šele to da smisel Adlerjevi formuli »moškega protesta«: subjekt nastopa dominantno, da bi prikrikl, da ga predstava homoseksualnega uživanja vzburja. Ne drži torej, da ljudem, ki na tak način (agresivno) zavračajo homoseksualnost, te seksualne aktivnosti pač »niso všeč«, niso njihov *cup of tea*. Narobe, preveč so jim všeč. »Homoseksualnost«, ki jo zavračajo, sestavljajo njihovi lastni, a nesprejemljivi pasivni vzgibi. Ker pa so izrazi kakor »subjekt prikrikl« dvoumni, moramo dodati (če to ni jasno), da so ključne predstave in fantazije, ki oblikujejo ta proces, nezavedne, niso pa nezavedni vsi postopki, v katerih poteka. Opraviti imamo s pravo paleto dejanj, od navadne disimulacije prek reakcijskih ukrepov do psihotične zavrnitve ali »zavržbe« (Lacanova *forclusion*), ki se med seboj ne izključujejo.

Če naše izpeljave držijo, je neizogibni, torej stalni pogoj sovražnega govora zavrnitev nesprejemljivih predstav, ki konstituira, rečeno z izrazom Melanie Klein (1998), njegovo psihotično jedro. Temu lahko rečemo »psihotični moralizem«, saj subjekt ravna tako, kakor da so te predstave (njegove fantazije) realnost, ki jo zastopa objekt. A po drugi strani tudi disimulacija najpreprostejše vrste, ki ji rečemo »dvojna morala« in jo lahko v govornem kontekstu opišemo tako, da subjekt glasno nasprotuje nečemu, čemur se potihem vdaja, implicira vrednostni razcep objekta; tovrstni »nemoralni moralizem« je po naravi stvari najpogostejši v institucijah in pri subjektih, ki

upravljajo z moralo in si pripisujejo moralno avtoriteto. In konec koncev je zavrnitev nesprejemljivih predstav tudi podlaga obrambnega ali nevrotičnega moralizma, ki z reakcijskimi tvorbami (fobijami, prisilnimi dejanji, prisilnimi mislimi) gradi jezove pred navali nedopustnega vzburjenja, ki mu jih povzročajo. Vendar nevrotični moralist *ne bo* razvil sovražnega govora, ker ga od tega odvrta nevarna bližina vzburjenja, v nasprotju z nemoralnim moralistom, ki bo lahko že iz oportunitizma posegel po njem, tudi če v njem ne bo doživel kakšne posebne zadovoljitve.

Ali to pomeni, da je subjekt sovražnega govora nujno psihotičen? Kje so tu meje zlasti med psihozo in perverzijo? Na to ne moremo dati preprostega odgovora. Upoštevati moramo namreč, da nimamo opraviti s preprosto perverzijo, čeprav govorimo o »sadiščni zadovoljitvi«. Ta perverzija je sublimirana, njen cilj je nadomeščen – subjekt ne seksa, temveč govori. To je, mimogrede rečeno, bistveni pomen psihoanalitičnega koncepta sublimacije: subjekt doseže zadovoljitev z aktivnostjo, o kateri velja *vrednostna sodba*, da je bolj »sublimna«, bolj »vzvišena« od vulgarnega seksa. Tudi mehanizem sublimacije se potemtakem po ovinku navezuje na razcep objekta, ki je v strogi teoretski perspektivi psihotični proces, tudi če v klinični sliki ni opaziti manifestne psihoze (dovolj pogosto pa jo vendarle je opaziti v kakšni obliki, npr. omenjeno »manično vznosenost«).

Seksistične, rasistične in homofobične³ predpostavke sovražnega govora se praviloma pojavljajo skupaj, v svežnju, in se opirajo druga na drugo (*cf.* Mosse 2005). Kadar katera izmed teh predpostavk izostane, je bolj »v oklepaju« kakor zares odsotna, in narobe, kadar se pojavi katerakoli izmed njih, preostale navadno niso daleč. Njihov temeljni vzorec je seksualizacija družbenih (statusnih) razlik in po tem vzorcu

² Če je v središču sovražnega govora grožnja kastracije, je njegov subjekt po definiciji »moški« (po temeljni seksistični predpostavki je ženska že kastrirana), se pravi, da tudi ženske, ki se vključijo v sovražni govor (ženski sadizem nikakor ni redek), po poti identifikacije zastopajo in branijo pozicijo »ogroženih moških«.

³ Izraz »homofobija«, ki ga uporabljamo v pomanjkanju boljšega, ne implicira klasične fobije, kakor bi sklepali iz sestave te besede (ni primerljiva z agorafobijo, klavstrofobijo ipd.), temveč ima ohlapen pomen sovražne drže do istospolne seksualnosti in istospolno usmerjenih ljudi. Vendar poimenovanje kljub temu ni neupravičeno, saj je taka drža vedno izraz kastracijskega strahu (*φόβος*).

dopolnjujejo druga drugo. Območje sadistične zadovoljitve, ki jo omogoči sovražni govor, je tako kar sam družbeni red (družbena hierarhija). Pri tem pa lahko opazimo, da pojem sovražnega govora nima posebnega pomena, dokler so te predpostavke splošno sprejete in samoumevne, kakor so še vedno v velikem delu sveta. Tam gre pač za »čisto normalen« diskurz. Sovražni govor prepoznamo kot tak šele, ko se te predpostavke zamajajo, ko doživijo »epistemološko krizo« ali »problematizacijo«, kakor reče Foucault (2009), oziroma, preprosto rečeno, ko prenehajo biti samoumevne. Kjer je homoseksualnost zločin ali duševna bolezen, je povsem normalno, da je nekaj zavrženega, kar prisluži subjektu kazen in česar se moramo varovati (zavrnitev je zagotovljena). Ko pa začnemo pričakovati od ljudi, prav narobe, da vzamejo *homoseksualnost* kot nekaj normalnega, nastane grožnja, ki priključuje sovražnost (zavrnitev ni več zagotovljena).

Ustaljena predpostavka (v kateri nam zdaj ne bo težko prepoznati projekcije) je tudi ta, da se sadizem subjekta samoumevno in nujno dopolnjuje z mazohizmom objekta. V resnici gre seveda zgolj za to, da je mazohizem v tem razmerju zahtevana (in zato dokaj pogosto uresničena) drža objekta – da je objektu tako rekoč naložen; tako razumemo Freudove opombe o »ženskem mazohizmu« (Freud 1987 a). Odličen zgled s področja razizma ponudi film Normana Jewisona *V vročici noči* (1967). Temnopolti policist iz Filadelfije, igra ga Sidney Poitiers, se znajde sredi segregirane ameriškega Juga, kjer so razmerja med rasami povsem jasna, in lokalni mogotec mu zaradi nespoštljive pripombe prisoli zaušnico – povsem »normalna kazen« (a tudi aluzija na sadomazohistično razmerje), ki bi jo moral pripadnik podrejene rase (enako kakor ženska) ponižno sprejeti. Naš junak pa ni prav nič ponižen in belega mogotca v trenutku mahne nazaj; s tem podre vse take predpostavke, zato mu zdaj grozi linč.⁴

Temeljna teza, ki jo razvijamo v tem spisu, je, da subjekt s sovražnim govorom zadovolji svoje sadistične vzgibe. Seveda nimamo niti najmanjšega razloga za olajšanje, češ, vsaj ne uničuje »zares«. Prav narobe, sovražnemu govoru, ki se »prime« (tj., v katerem veliko ljudi najde zadovoljitev zase), sledijo dejanja uničenja v veliko večjih razsežnostih, kakor jih je zmožen uresničiti najbolj neutrujen serijski morilec. Prav govor je medij, ki poveže male, neuresničene serijske morilce v veliko morilsko silo. Lovi nas na naše lastne sovražne vzgibe, ki jih nikoli ne zmanjka, in nam sugerira, da »mogoče pa je kaj na tem«. V situaciji, ki vsebuje vidik zadovoljitve, kritičnost odpove. Nazoren zgled je razprava o novem družinskem zakoniku. Če ta nazadnje ne bo pripojil istospolnih zvez različnospolnim, se bo to zgodilo zaradi »kompromisa« s homofobičnim govorom, ki seveda ne bo kompromis v pravem pomenu besede, saj bo onemogočil izhodiščno zamisel vključevanja in nediskriminacije. Da bi si bolje predstavljali absurdno naravo takega kompromisa, ga lahko primerjamo s situacijo, v kateri bi ženske sicer imele volilno pravico, a bi lahko dale svoj glas samo kandidatkam ali bi smele uveljavljati to pravico samo na nekaterih voliščih in podobno.

Ne bomo spregledali, da smo nazadnje zdrsnili iz teoretskega, eksplikativnega diskurza v normativnega in pragmatičnega. To je konec koncev inherentna dilema naše teme, pri kateri so normativni in pragmatični vidiki videti veliko pomembnejši, celo usodnejši od teoretskih in eksplikativnih. Vendar se nam šele zdaj, ko bolje razumemo sovražni govor in kaj ga žene, pokaže, kakšna sila je to. Kako se ji je mogoče upreti? Očitno moramo najprej identificirati sovražni govor, kar ni vedno lahko. Ponižati in uničiti je pač mogoče na veliko načinov. Najprej torej potrebujemo primerno analitično orodje, kakršno je analiza govornih dejanj (cf. Austin 1990), s katero lahko prepoznamo sovražni govor tako v njegovih eksplicitnih kakor implicitnih oblikah (groženje, zmerjanje, sčuvanje ipd.). Drugič, za sugestije sovražnega govora se sploh ne bomo zmenili, kaj šele da bi z njim sklepali kakšne kompromise, in sicer ne

⁴ Kakor da realna grožnja linča, naslovljena na objekt, odvrta simbolno grožnjo kastracije, ki ji je podvržen subjekt.

glede na to, kaj si kdo, *tudi mi sami*, »misli« o obravnavani temi, kaj ob njej »občuti«, kaj se mu »zdi« ipd. Tako kakor znanost sledi logiki svojega predmeta in pravo logiki procesa, ne pa predsodkom svojih protagonistov, bo prizadevanje za vključevanje in nediskriminacijo upoštevalo logiko teh načel, v nasprotju s prizadevanjem, ki zamegljuje to logiko s predpostavkami samega sovražnega govora, kakršna je, na primer, da bodo s pripojitvijo istospolnih zvez različnospolne kaj izgubile.

VIRI

- ANTIČ, M. G. (2006), Gospod predsednik, ali sem jaz slišal iste besede kot vi? *Poročilo skupine za spremljanje nestrpnosti*, 5: 136–146.
- AUSTIN, J. L. (1990), *Kako napravimo kaj z besedami*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- FOUCAULT, M. (2009), *Neustrašni govor*. Ljubljana: Založba Sophia.
- FREUD, S. (1987 a), Ekonomski problem mazohizma. *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (373–388).
- (1987 b), Nagoni in njihove usode. V: Freud, S., *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (71–100).
- (1987 c), Onstran načela ugodja. V: Freud, S., *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (239–300).
- (1987 č), Vpeljava narcizma. V: Freud, S., *Metapsihološki spisi*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete (31–63).
- (1995), *Tri razprave o teoriji seksualnosti*. Ljubljana: ŠKUC, Znanstveni inštitut Filozofske fakultete.
- (2000), Spomin iz otroštva Leonarda da Vinci. V: Freud, S., *Spisi o umetnosti*. Ljubljana: Založba /*cf. (107–190).
- (2001 a), *Interpretacija sanj*. Ljubljana: Studia humanitatis.
- (2001 b), *Nelagodje v kulturi*. Ljubljana: Gyrus.
- (2005), Končna in neskončna analiza. V: Freud, S., *Spisi o psihoanalitični tehniki*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo (289–332).
- (2006 a), O posebnem tipu izbire objekta pri moškem. V: Freud, S., *Spisi o seksualnosti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo (47–57).
- (2006 b), O vsesplošni težnji po ponižanju v ljubezenskem življenju. V: Freud, S., *Spisi o seksualnosti*. Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo (59–71).
- GILMAN, S. L. (1993), *Freud, Race, and Gender*. Princeton: Princeton University Press.
- KLEIN, M. (1998), *The Psycho-Analysis of Children*. London: Karnac Books.
- LEŠNIK, B. (2009), *Temelji psihoanalize: Opombe h konceptom*. Ljubljana: Založba /*cf.
- MOSSE, G. L. (2005), *Nacionalizem in seksualnost: Morala srednjih razredov in seksualne norme v moderni Evropi*. Ljubljana: Založba /*cf.
- SÉMELIN, J. (2009), *Očistiti in uničiti: Politične rabe množičnih pobojev in genocidov*. Ljubljana: Modrijan.